

پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، انجمن مطالعات جهان اسلام
فصلنامه علمی (مقاله علمی-پژوهشی) پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، سال نهم، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۸، صص ۲۴۳-۲۶۵

راهکارهای حقوقی حمایت از محیط زیست در مخاصمات مسلحانه در حقوق بین الملل و حقوق اسلامی

پویا حکیمی^۱

علیرضا آرش پور^۲

لیلا رئیسی^۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۴/۲۸

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۲/۰۱

چکیده

محیط زیست دیگر مفهومی انتزاعی و برجای مانده در ذهن نیست؛ بلکه واقعییتی است که حمایت و حفاظت از آن در چارچوب اصول حقوقی قرار گرفته است. حمایتی که گستره‌ای از قواعد حقوق بشر تا حقوق بشر دوستانه و حقوق کیفری بین‌المللی را در بر می‌گیرد. اسلام به عنوان آخرین دین الهی و به عنوان دین جهانشمول، عامل مکتب زیست محیطی جامعی است که با اصول متعددی معیارهای لازم را در عرصه مسائل زیست محیطی ارائه می‌دهد. از سوی دیگر محیط زیست سالم را به عنوان یکی از نعمت‌های الهی مطرح می‌کند که همگان حق دارند از نعمت‌های بزرگ الهی که برخوردار از محیط زیست سالم یکی از آنها است بهره‌مند شوند و هیچ کس نباید انسان را از این نعمت خدادادی محروم کند. زیرا حق بر محیط زیست به عنوان یکی از حق الناس مطرح می‌شود که حتی خداوند نیز از آن گذشت نخواهد کرد. این حق را نه تنها قرآن کریم اشاره کرده است، بلکه در روایات نیز به آن اشاره شده است. این حق علاوه بر آن، در منابع و اسناد بین‌المللی نیز مورد حمایت قرار گرفته است.

واژه‌های کلیدی: مخاصمات مسلحانه، محیط زیست، حقوق بین‌الملل، اسلام

۱. دانشجوی دکتری گروه حقوق، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران.
pooya.hakimi1985@gmail.com

۲. علیرضا آرش پور: استادیار گروه حقوق، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران، دانشیار دانشگاه اصفهان (نویسنده مسئول) rezaarashpour@gmail.com

۳. دانشیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان) raisi.leila@gmail.com
Copyright © 2010, SAIWS (Scientific Association of Islamic World Studies). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose

فصلنامه علمی-پژوهشی
پژوهشهای بنیادی جهان اسلام

۲۴۳

راهکارهای حقوقی
حمایت از محیط زیست در ...

جنگ عبارت از نبرد مسلحانه بین دو یا چند دولت بدون محدودیت در زمان و مکان است. با توسل به جنگ هر یک از طرفین می‌خواهد از طریق استفاده از زور اراده خود را بر دیگری تحمیل کند. در زمان وقوع جنگ، بسیاری از قواعد مربوط به زمان صلح کاربرد خود را از دست می‌دهند و حقوق جنگ جایگزین آنها می‌شود. حقوق جنگ یا حقوق مناصمات مسلحانه بین‌المللی در صدد کاهش و محدودیت این آثار و تبعات است. یکی از آثار تبعی جنگ تخریب محیط زیست است، حقوق جنگ این مقوله را اغلب در راستای حمایت از جمعیت غیر نظامی و به جهت حفظ حیات آنها مورد توجه قرار می‌دهد.

حقوق جنگ یا حقوق مناصمات مسلحانه بین‌المللی در صدد کاهش و محدودیت این آثار و تبعات است. یکی از آثار تبعی جنگ تخریب محیط زیست است. حقوق جنگ این مقوله را اغلب در راستای حمایت از جمعیت غیر نظامی و به جهت حفظ حیات آنها مورد توجه قرار می‌دهد. جامعه جهانی به دنبال آن است که به کمک قواعد الزام‌آور، آسیب‌های وارده بر محیط زیست بشری (که امروزه با توجه به تکنولوژی‌های به کار رفته پیشرفته در جنگ‌افزارهای نظامی خسارات شدیدی به آنها وارد می‌شود) را در خلال درگیری‌های مسلحانه به حداقل ممکن برساند. برخی معتقدند آغاز کننده حمایت از محیط زیست کشورهای غربی بوده که مؤید آن اسناد بین‌المللی در این زمینه است. اما اسلام نیز به محیط زیست نگاه ویژه‌ای داشته و حتی در قرآن کریم و احادیث ائمه نیز به محیط زیست توجه ویژه‌ای شده و دستور العمل‌هایی درباره حفظ محیط زیست در زمان مناصمات صادر شده است. اسلام به عنوان دینی جهانشمول و جامع‌نگر، مدعی است که پاسخگوی نیازهای متغیر انسان در هر عصری است و برای کلیه روابط و شئون او، دارای قوانین و مقرراتی است. البته این بدان معنا نیست که برای هر موضوع با عنوان خاص و متداول امروزی آن، حکم خاصی را مقرر داشته باشد؛ بلکه کلیات، اصول و قواعدی در اسلام وجود دارد، که می‌توان حکم هر موضوع را از آن به دست آورد. یکی از همین موضوعات محیط زیست است. محیط زیست با مفهوم رایج و متداول آن در عصر حاضر، بحثی کاملاً نو و تازه است که نه در اسلام و نه در هیچ مکتب دیگری سابقه نداشته است؛ اما می‌توان قواعد و مقررات مورد نیاز آن را از متون دینی استخراج کرد؛ به طوری که می‌توان یک مکتب زیست محیطی جامع را ارائه کرد.

بیان مساله

امروزه محیط زیست و لزوم حفاظت از آن به یکی از مهمترین دغدغه‌های بشر تبدیل شده است. البته این امر در زمان وقوع جنگ‌ها بیش از پیش افزایش می‌یابد. مخاصمات مسلحانه هم به صورت مستقیم (تخریب محیط زیست طبیعی، آلودگی‌های به وجود آمده بر اثر فعالیت‌های نظامی مختلف، استخراج غیر قانونی منابع طبیعی و ...) و هم به صورت غیرمستقیم (قطع درختان جنگلی، مهاجرت دسته جمعی پناهندگان و ...) بر روی محیط زیست اثر می‌گذارد. در گذشته دو جنگ جهانی، آسیب شدیدی به محیط زیست وارد کرد و زندگی بشر را دچار مخاطره ساخت و همچنان نیز این آسیب به محیط زیست در جریان مخاصمات مسلحانه وجود دارد. به همین دلیل منظور جامعه جهانی در قوانین ناظر به جنگ و درگیری نیز مواد خاصی را به این امر اختصاص و بر اهمیت آن تاکید کرده است.

دغدغه‌های عمومی در خصوص هدف قرار دادن و تخریب محیط زیست در زمان جنگ، نخستین بار در زمان جنگ ویتنام مطرح شد. در آن هنگام استفاده از علف‌کشی موسوم به «عامل نارنجی» که جنگل‌زدایی و آلودگی شیمیایی گسترده‌ای را به دنبال داشت جامعه بین‌المللی را به انعقاد دو سند حقوقی جدید سوق داد. نخست، کنوانسیون تغییر محیط زیست که در سال ۱۹۷۶ به منظور مقابله با استفاده از روش‌های تغییر محیط زیست «به عنوان یک روش جنگی» به تصویب رسید و یک سال پس از آن نیز پروتکل الحاقی اول به کنوانسیون‌های ژنو تصویب شد؛ به موجب مواد ۲۳ و ۳۳ پروتکل مزبور هرگونه روش جنگی که «موجب خسارات گسترده، طولانی مدت و شدید به محیط زیست طبیعی گردد» ممنوع است. با وجود این، کافی بودن این دو سند در زمان جنگ دوم خلیج فارس (۱۹۹۰-۱۹۹۱) به چالش کشیده شد. آلودگی شدید حاصل از تخریب بیش از ۶۰۰ چاه نفت کویت توسط نیروهای ارتش عراق و متعاقباً اعلام ۵ میلیون دلار خسارت زیست محیطی، نیاز به تقویت سازوکارهای حمایت از محیط زیست (به عنوان میراث مشترک بشریت) در زمان مخاصمات مسلحانه را نمایان‌تر ساخت (میرعباسی، ۱۳۹۸: ۱۳۶).

به طور کلی دو دسته از قوانین برای حمایت از محیط زیست وجود دارند. یکی قوانین بین‌المللی حمایت از محیط زیست که چه در زمان صلح و چه در زمان جنگ برای حفظ

محیط زیست به کار می‌روند و دوم قوانین مخاصصات مسلحانه که جنبه زیست محیطی دارند و کاربردشان در زمان جنگ است. در ارتباط با مخاصصات مسلحانه، قوانینی که صراحتاً آثار زیست محیطی دارند شامل بند ۳ ماده ۳۵ پروتکل اول الحاقی (۱۹۷۷) به کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو (۱۹۴۹) می‌باشد که کاربرد روش‌ها و ابزار جنگی را که هدف از آنها خسارت گسترده، شدید و طولانی مدت در محیط زیست طبیعی است یا احتمال دارد چنین خساراتی را وارد نمایند ممنوع می‌سازد. ماده ۵۵ پروتکل اول کنوانسیون ژنو با عنوان «حفاظت از محیط زیست طبیعی» بر لزوم حفاظت از محیط زیست در برابر آسیب‌های گسترده در جنگ‌ها اشاره کرده: «این حفاظت شامل ممنوعیت استفاده از روش‌ها یا وسایل جنگی می‌شود که منظور از آن وارد آوردن چنین آسیبی به محیط زیست طبیعی بوده، یا احتمال وارد آمدن چنین آسیبی می‌رود، در نتیجه به سلامتی یا بقای سکنه لطمه بزند.» از دیگر مقررات مهم در این زمینه می‌توان به کنوانسیون ممنوعیت استفاده نظامی یا هرگونه استفاده خصمانه دیگر از تکنیک‌های تغییر دهنده محیط زیست (انمود) اشاره کرد. این کنوانسیون در سال ۱۹۷۶ به تصویب مجمع عمومی سازمان ملل متحد رسید و در اکتبر ۱۹۸۷ لازم‌الاجرا گردید.

منظور از تکنیک‌های تغییر دهنده محیط زیست در این معاهده، استفاده از ابزارها و روش‌هایی است که موجب تغییر محیط زیست طبیعی توسط انسان می‌شود. برخی از این تغییرات، گاهی به خودی خود مفید و در جهت تحقق اهداف مسالمت‌آمیز می‌باشند مانند بارور کردن سریع برخی از جانوران و گیاهان. اما گاهی ضمن مفید بودن، می‌توانند در جهت تحقق هدف‌های خصمانه به کار رفته و بسیار خطرناک شوند مانند ایجاد باران، برف یا جزر و مد مصنوعی. برخی دیگر از این تغییرات اساساً نه مفید می‌باشند و نه در جهت اهداف مسالمت‌آمیز مورد استفاده قرار می‌گیرند. مانند ایجاد طوفان‌ها و زمین لرزه‌های مصنوعی که نه تنها متضمن هیچگونه نفعی برای جامعه بشری نیست بلکه چیزی جز نابودی و نیستی به دنبال نخواهد داشت. برای تحقق حمایت حداکثری از محیط زیست در فضای مخاصصات، جامعه بین‌المللی بایستی روی سه مساله تمرکز داشته باشد: اول، تلاش برای رسیدن کنوانسیون‌های موجود به مرحله لازم‌الاجرا شدن و افزایش تعداد دولت‌های تصویب‌کننده آنها. دوم، بهبود نحوه رعایت و اعمال قواعد بین‌المللی موجود و سوم نیاز به افزایش نظارت بر کارایی قواعد موجود به منظور روشن کردن نواقص و آنگاه اقدام به وضع

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الإسلامي
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بانی جهان اسلام

۲۴۶

سال نهم، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۸

مقررات جدید در سطح بین المللی. به عبارت دیگر، تصویب معاهدات بین المللی، راه اندازی نهادهای گسترده نظارتی، تعقیب و مجازات ناقضین و نهایتاً تلاش برای شکل گیری یک نظام بین المللی حقوق زیست محیطی ضرورت دارد.

از سوی دیگر اگرچه در زمان صدر اسلام، حکومت پیامبر (ص) و بعد از آن سلاح‌هایی مانند، سلاح‌های شیمیایی، میکروبی و اتمی که اثر تخریبی فراوانی داشته باشد و اثرات نامطلوبی بر محیط زیست برجای بگذارد؛ وجود نداشت. اما برخی شیوه‌های جنگی آن زمان می‌توانست اثرات مخربی بر محیط زیست و ساکنان نواحی جنگ زده داشته باشد. چنانکه در جنگ‌های کهن نیروهای درگیر به منظور مقابله با دشمن و جلوگیری از پیشروی او زمین‌های پشت سر خود را اعم از مزارع و باغ‌ها و... سوزانده چشمه‌های آب را تخریب می‌کردند. این روش که از آن با عنوان سیاست «زمین سوخته» یاد می‌شود. شیوه‌ای معمول بوده اما ائمه معصومین از استفاده این روش‌ها ممنوعین ایجاد کرده بودند (طبرانی، ۱۴۰۴: ۲۸۴). چنانچه پیامبر اکرم هنگام اعزام لشکریان خود، به آنها فرمودند: «از قطع و سوزاندن درختان خرما و دیگر درختان میوه‌دار و نیز سوزاندن مزارع بپرهیزند.» و در روایت دیگر از قطع مطلق درختان نهی کرده‌اند (حرعاملی، ۱۴۱۴: ۶۲). می‌توان از این حدیث پیامبر دستورالعمل زیست محیطی به شکل نوین را استخراج نمود؛ زیرا قطع یا سوزاندن درختان و مزارع خسارت‌های جبران ناپذیری را به محیط زیست اعم از زمین، هوا و جانداران آن محیط وارد می‌کند. همچنین زیان دیدن غیر نظامیان ساکن آن نواحی و کمبود منابع غذایی را به دنبال خواهد داشت. در سخنان پیامبر به مساله زیست محیطی حیوانات نیز توجه شده و از کشتن آنها به ویژه حیوانات حلال گوشت نهی شده است مگر آنکه ضرورت ایجاب کند (فقیه حبیبی، ۱۳۹۴: ۱۷۸).

در این مقاله دیدگاه حقوق اسلامی و حقوق بین الملل در حمایت از محیط زیست در زمان مخاصمات مسلحانه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

ارتباط محیط زیست و حقوق بین الملل

بحث محیط زیست و «حقوق محیط زیست» اگر چه فی نفسه شاخه‌ای از حقوق داخلی است، اما در عصر حاضر به سبب پیشرفت صنعت و تکنولوژی که باعث به وجود آمدن مسائل زیست محیطی و آلودگی‌های فراوان شده، به مساله فراملی، فرامرزی و بین المللی تبدیل شده

است؛ بدین سبب امروزه محیط زیست و حفاظت از محیط زیست، حوزه نسبتاً نوینی برای مقررات بین‌المللی به شمار می‌آید. حقوق بین‌الملل جهت پاسخ‌گویی به مسائل و مشکلات زیست محیطی جهانی و حلّ حقوقی آنها، اقدام به وضع قواعد و مقرراتی کرده که این امر، باعث پیدایش شاخه‌ای در حقوق بین‌الملل به نام «حقوق بین‌الملل محیط زیست» شده است که یکی از جدیدترین شاخه‌های حقوق بین‌الملل می‌باشد (تقی زاده انصاری، ۱۳۷۴: ۱۵).

حقوق بین‌الملل محیط زیست و پیدایش آن

«حقوق بین‌الملل محیط زیست مجموعه قواعد حقوقی بین‌المللی است که هدف آن حفاظت از محیط زیست است». مسائل و مشکلات زیست محیطی باعث شد که ضرورت تدوین مقررات زیست محیطی در سطح بین‌المللی، بیش از پیش احساس شود، از این زمان به بعد بود که نحوه نگرش و برخورد با مسأله محیط زیست کاملاً عوض شد و تحت فشار افکار عمومی کم کم جنبه بین‌المللی به خود گرفت؛ محیط زیست به عنوان یک مجموعه مطرح گردید؛ در سطح داخلی، متون قانونی برای حفاظت از محیط زیست افزایش چشمگیری یافت و دولت‌ها، نهادهای اداری ویژه‌ای را برای مقابله با آلودگی ایجاد نمودند؛ سازمان‌های بین‌المللی نیز به نوبه خود در مقابل مسائل مطروحه جدید، عکس‌العمل مناسب و قوی نشان دادند و فصل جدیدی آغاز شد. در ادامه تحول حقوق محیط زیست در حقوق داخلی و بین‌المللی به موازات یکدیگر صورت گرفت (امیر ارجمند، ۱۳۷۴: ۳۲۹).

از سوی دیگر، چالش حفاظت از محیط زیست در سطح جهانی، تبدیل به عاملی قوی در جهت تحول مفاهیم بنیادین حقوق بین‌الملل گردید، اهمیت این موضوع هنگامی بهتر درک می‌شود که توجه نماییم مسائل مربوط به محیط زیست بیش از پیش جنبه بین‌المللی پیدا کرده و با این نگرش به آن نگاه می‌شود. عناصر مختلفی در بین‌المللی شدن مبارزه بر علیه آلودگی محیط زیست نقش دارند، مانند: آب، هوا، پرندگان و غیره.

اگر بخواهیم تاریخی برای اولین قواعد و مقررات مربوط به محیط زیست در سطح بین‌المللی پیدا کنیم، باید بگوییم، اگر چه اولین کنوانسیون‌های مربوط به حفاظت از محیط زیست به اوایل قرن بیستم برمی‌گردد، اما ریشه‌های واقعی حقوق بین‌الملل محیط زیست را باید در اواخر دهه ۱۹۶۰ و به صورت مشخص‌تر، سال ۱۹۶۸ جست و جو کرد که با دخالت

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الاسلامي
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بانی جهان اسلام

۲۴۸

سال نهم، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۸

سازمان‌های بین‌المللی فصل جدیدی در رابطه با حفاظت از محیط زیست آغاز گردید. در این سال سازمان ملل متحد و دو سازمان منطقه‌ای یعنی شورای اروپا و سازمان وحدت آفریقا اسناد مهمی را به تصویب رساندند که علامیه مبارزه با آلودگی هوا ۸ مارس ۱۹۶۸ و منشور اروپایی آب ۶ می ۱۹۶۸ مصوب شورای اروپا اولین متون مصوب یک سازمان بین‌المللی در خصوص حفاظت از محیط زیست بودند و در ۱۵ سپتامبر ۱۹۶۸ کنوانسیون آفریقایی حفاظت از طبیعت و منابع طبیعی تصویب و جانشین کنوانسیون ۱۹۳۳ لندن شد (زیاران، ۱۳۷۳: ۴۷۲).

دیدگاه حقوق بین الملل نسبت به محیط زیست

محیط زیست قلمرویی است که هم از نظر تعریف و هم از نظر تعلق آن به یکی از این دو نظریه مورد توجه بوده است. در این موضوع که عملکرد عناصر محیط زیست مرزگذر است و بدون توجه به مرزهای تصنعی در حال جابجایی و اثرگذاری است تردیدی نیست. مهاجرت پرندگان، جریان آب‌ها و جابجایی هوا شاهد این امر است. اما در نگرش حقوق بین الملل به محیط زیست دو مرحله پشت سر گذاشته شده است. در وهله اول دولتها خود را متعهد به حفظ محیط زیست در ورای مرزهای خود می‌دانستند اما به تدریج تمایل دولتها به حفظ محیط زیست در چارچوب مرزهای خود این پیغام را می‌داد که نظریه میراث مشترک بشریت در خصوص محیط زیست در حال پذیرش است. کدهای زیادی در اسناد بین‌المللی دلالت بر این امر دارند. تعهد دولتها به همکاری، مشورت، مذاکره و اطلاع‌رسانی در مسائل زیست‌محیطی و قید حق بر محیط زیست سالم در پیش‌نویس میثاق سوم در خصوص حقوق همبستگی ریشه در این واقعیت دارند (زمانی، ۱۳۸۲: ۲۷).

این در حالی است که تکنیک‌های جنگ مدرن ممکن است تأثیرات زیادی بر محیط زیست داشته باشند، دو طریق عمده ایجاد این اثرات عبارتند از: اول: اثرات جانبی که استفاده از سلاح‌های مدرن، اعم از متعارف یا غیرمتعارف ممکن است بر محیط زیست داشته باشند. دوم: پدیده‌های طبیعی که ممکن است به عمد برای اهداف خصمانه به کار گرفته شوند. در مورد اثرات جانبی سلاح‌های مدرن ممکن است با بمباران شدید و تکراری مناطق، نشو و نمای گیاهان، که دارای یک تعادل ظریف اکولوژی می‌باشند به طور دایم از بین بروند و تغییر کیفیت خاک امکان دارد آن را برای سالیان متمادی غیر حاصل‌خیز نماید

فصلنامه علمی - پژوهشی
جهت دراست العالم الاسلامی
انجمن مطالعات جهان اسلام

استفاده از این سلاح‌ها نه تنها به نابودی حیات انسان منجر می‌گردد بلکه زندگی حیوانات و گیاهان واقع در یک منطقه وسیع را نیز از بین می‌برد و در نتیجه اکوسیستم‌های زیادی نابود می‌شوند. در مقوله دوم یعنی استفاده از پدیده‌های طبیعی می‌توان از تعدیلات مصنوعی آب و هوا، تغییرات بارندگی از طریق متدهایی نظیر بارور کردن ابرها، ایجاد زمین لرزه‌های مصنوعی و امواج کشندی، انحراف طوفان‌های گردبادی و تغییرات رعد و برق نام برد که استفاده از چنین تکنیک‌هایی به عنوان راه‌های مؤثر و عملی صدمه زدن به دشمن به کار گرفته می‌شود (فرشچی، ۱۳۷۷: ۵۶).

از جمله شیوه‌های به کار گرفته شده در جنگ‌ها شیوه تغییر محیط زیست طبیعی در جهت تحقق اهداف خصمانه است، به طور مثال ایجاد باران، برف مصنوعی، جزر و مد و امواج در دریاها. امروزه تنها معاهده بین‌المللی که در این خصوص وجود دارد، عهدنامه ENMOD مورخ می ۱۹۷۷ می‌باشد که براساس آن استفاده نظامی یا هرگونه استفاده خصمانه از تکنیک‌های تغییر دهنده محیط زیست طبیعی ممنوع است. این عهدنامه از ۱۵ اکتبر ۱۹۷۸ به مرحله اجرا درآمده است. البته در پروتکل شماره یک مورخ ۱۰ ژوئن ۱۹۷۷ در مورد مخاصمات مسلحانه بین‌المللی الحاقی به عهدنامه‌های چهارگانه ۱۹۴۹ ژنو نیز مقرراتی در مورد این موضوع دیده می‌شود که به موجب آن، نباید از روش‌ها و وسائل جنگی که موجب خسارات گسترده، دراز مدت و شدید به محیط زیست طبیعی می‌شود، استفاده شود و از آن طریق باعث ضرر و زیان به سلامتی و بقاء غیرنظامیان گردد (فرشچی، ۱۳۷۷: ۵۷).

چند نمونه از اصول و مقررات حقوق بین‌الملل محیط زیست عبارت است از: اصول اعلامیه استکهلم در کنفرانس ملل متحد، قطع‌نامه ۲۹۹۷ مورخ ۱۵ دسامبر ۱۹۷۲ مجمع عمومی (برنامه محیط زیست ملل متحد، UNEP) ماده ۳۰ منشور حقوق و وظایف اقتصادی کشورها، منشور جهانی طبیعت، کنوانسیون راجع به حقوق استفاده‌های غیر کشتیرانی از آبراه‌های بین‌المللی ۱۹۹۷، بند ۳ ماده ۱۹ طرح کنوانسیون مربوط به مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها، برنامه‌های زیست محیطی جامعه اقتصادی اروپا، کنوانسیون سازمان توسعه و همکاری اقتصادی و اعلامیه ریو. در این باره باید به این مساله پرداخت که آیا اصول و مقررات حقوق بین‌المللی محیط زیست برای حفاظت و جلوگیری از آسیب به محیط زیست در هنگام درگیری‌های مسلحانه قابلیت اعمال و اجرا دارد؟ یا در زمان بروز درگیری مسلحانه

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الاسلامي
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بانی جهان اسلام

۲۵۰

سال نهم، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۸

حقوق بشردوستانه در قواعد و مقررات خود به مساله حفاظت از محیط زیست پرداخته است. از آن جمله می‌توان از پروتکل اول الحاقی نام برد که نیاز به حمایت و حفاظت از محیط زیست را شناسایی کرده است و امروزه دلائلی مبنی بر عرفی شدن مقررات مرتبط با آن و یا حداقل برخی از آنها وجود دارد (هولم، ۲۰۱۰: ۶۷۵).

علاوه بر این صلیب سرخ در قواعد ۴۳، ۴۴ و ۴۵ حقوق بین‌الملل بشردوستانه عرفی حمایت از حفاظت از محیط زیست را شناسایی کرده است. کمیته بین‌المللی صلیب سرخ در قاعده ۴۳ حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی اصول عام ناظر بر هدایت درگیری‌ها نسبت به محیط زیست را بیان کرده و در این مورد اصل تفکیک، ممنوعیت انهدام اموال بدون ضرورت موجه نظامی و اصل تناسب را جاری دانسته است. کمیته بین‌المللی صلیب سرخ نیز در موارد متعددی به مساله تضمین حفاظت و احترام به محیط زیست توسط طرفین درگیر در جنگ مسلحانه پرداخته است. این کمیته برای تاثیر بخشی نظارت خود چند نشست تخصصی برگزار نموده و این نشست‌ها منجر به اتخاذ «اصول راهنما و دستورالعمل رفتار نظامیان برای حمایت از محیط زیست در طی درگیری مسلحانه» شده است. این اصول راهنما از سوی مجمع عمومی سازمان ملل پذیرفته شد و این مجمع در سال ۱۹۹۴ از تمامی دولت‌ها درخواست نمود این اصول راهنما را مدنظر قرار دهند. علاوه بر این در سال ۲۰۰۹ نیز کمیته بین‌المللی صلیب سرخ برنامه‌هایی برای کمک به حفظ و بازیابی شرایط قابل قبول زندگی برای افراد تحت تاثیر درگیری‌های مسلحانه و دیگر شرایط خشونت را تدارک دید. این قربانیان به طور عمده برای زندگی سالم و امن به محیط زیست طبیعی خود وابسته‌اند. این سند تعریفی از مسائل زیست محیطی و حفاظت از محیط زیست در خلال درگیری‌های مسلحانه ارائه نموده است.

گفتنی است که در مورد حفظ و حمایت از محیط زیست طبیعی در درگیری‌های مسلحانه غیربین‌المللی پروتکل دوم الحاقی سکوت کرده و در خصوص عرفی بودن قواعد حمایتی مذکور جای تردید است. اما حداقل می‌توان روند کنونی را در راستای حمایت هرچه بیشتر از محیط زیست و وضع مقرراتی دانست که شامل درگیری‌های مسلحانه غیر بین‌المللی نیز بشود، و این بدان معناسات که احتمالا در زمان خود به عرف تبدیل خواهد گردید (ضیایی، ۱۳۹۴: ۱۵۰).

می‌توان چنین استدلال کرد که وظیفه توجه به محیط زیست، در درگیری‌های مسلحانه غیر بین‌المللی نیز در صورتی که آن درگیری‌ها اثراتی بر کشور دیگر داشته باشد، مصداق می‌یابد. این استدلال بر پایه نظر دیوان بین‌المللی دادگستری مبنی بر اینکه حفظ توازن زیست بومی یک کشور یک «مصلحت اساسی» است،^۱ رای دیوان مبنی بر وظیفه دولت‌ها در حصول اطمینان نسبت به این که در فعالیت انجام شده در قلمرو تحت کنترل آن‌ها محیط زیست سایر کشورها یا مناطق فرامرزی آنها حفظ شود، استوار است. این‌ها بخشی از قواعد عرفی حقوق بین‌الملل هستند به علاوه بسیاری از معاهدات مربوط به قوانین زیست محیطی شامل رفتار یک کشور در درون قلمرو خود نیز می‌گردد (راعی دهقی، ۱۳۹۵: ۱۴۱).

حفاظت از محیط زیست در درگیری‌های مسلحانه

با پیشرفت دانش و دستاوردهای نوین علمی، تخریب محیط زیست هم افزایش یافته است. آنچه در جنگ دوم جهانی اتفاق افتاد یا بمباران سدهای کره توسط آمریکا در دهه ۱۹۵۰ یا اقدامات صورت گرفته در دو دهه بعد توسط نیروهای آمریکایی در ویتنام، اقدامات صربستان در بوسنی در دهه ۱۹۹۰ و تجاوز عراق به خاک کویت که حمله به تاسیسات نفتی این کشور و آلودگی‌های نفتی گسترده‌ای را در سطح منطقه به همراه داشت، نمونه‌هایی از تخریب محیط زیست با توجه به دستیابی به ابزارها و تکنیک‌های جدید تخریب محیط زیست هستند (شفیعی و هنجنی، ۱۳۹۲: ۱۶۲).

بطور کلی دو دسته از قوانین و مقررات به حفاظت از محیط زیست در درگیری مسلحانه پرداخته‌اند. دسته اول مقررات حقوق بین‌الملل محیط زیست است، که چه در زمان صلح و چه در زمان جنگ برای حفاظت از محیط زیست بکار می‌روند، به عبارت دیگر ممنوعیت تخریب یا آسیب‌رسانی به محیط زیست در درگیری‌های مسلحانه، موضوع قواعد حقوق بین‌الملل محیط زیست نیاز هست. گروه دوم حقوق بشردوستانه است که برخی از مقررات آن جنبه زیست محیطی دارند و کاربردشان در زمان جنگ است (شفیعی و هنجنی، ۱۳۹۲: ۱۶۳). از جمله اسناد دسته اول عبارت است از منشور جهانی طبیعت (قطع‌نامه ۳۷/۷) مصوب مجمع عمومی ملل متحد در سال ۱۹۸۲ که به موجب بند ۵ آن: «باید طبیعت را در برابر صدمات ناشی از جنگ و سایر فعالیت‌های خصمانه در امان داشت» از جمله اسناد دسته دوم می‌توان

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الإسلامي
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بای جهان اسلام

۲۵۲

سال نهم، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۸

به کنوانسیون‌های لاهه، کنوانسیون‌های ژنو ۱۹۴۹ پروتکل اول الحاقی به کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو ۱۹۷۷ اساسنامه دیوان بین‌المللی کیفری و کنوانسیون انمود Enmod؛ اشاره کرد (شفیعی و هنجانی، ۱۳۹۲: ۱۶۳).

شرایط احراز مسئولیت بین‌المللی در حقوق بین‌الملل محیط زیست در زمان مخاصمات مسلحانه بین‌المللی مبتنی بر چهار مورد ذیل است:

- (الف) نقض یک تعهد زیست محیطی بین‌المللی در زمان مخاصمات مسلحانه بین‌المللی؛
- (ب) بروز یک خسارت زیست محیطی مادی و فیزیکی بالاتر از سطح استاندارد بین‌المللی در صورت نقض تعهد زیست محیطی مورد نظر در زمان مخاصمات مسلحانه بی‌المللی؛
- (ج) احراز رابطه سببیت بین خسارات زیست محیطی با نقض تعهد زیست محیطی مورد نظر در زمان مخاصمات مسلحانه بین‌المللی؛
- (د) قابلیت انتساب نقض تعهد زیست محیطی به دولت در زمان مخاصمات مسلحانه بین‌المللی (میرعباسی، ۱۳۹۸: ۱۴۰).

دیدگاه اسلام نسبت به محیط زیست

به طور قطع، یکی از اموری که زمینه‌ساز سعادت و کمال انسان در دنیا و آخرت است، داشتن محیطی سالم و امن است؛ که انسان بتواند در پناه آن، به تربیت جسم و جان خویش بپردازد و اصولاً یکی از وظایف مهم بشر که حفظ جان است، جز با زیستن در محیطی امن و سالم امکان‌پذیر نیست. بدین سبب، شرط اولیه داشتن روحی سالم، جسم سالم است و جسم سالم نیز فقط زمانی حاصل می‌شود که انسان از محیط زیست سالم بهره‌مند باشد. از آنجا که انسان به عنوان جزئی از جهان عظیم خلقت، با مجموعه بزرگی از مخلوقات دیگر، از جمله طبیعت و محیط زیست در ارتباط است، بدیهی است که زندگی شایسته او، در گرو تنظیم مناسب روابط با آنها خواهد بود. اسلام در این باره راهکارهای اساسی ارائه داده است؛ به طوری که می‌توان گفت در اسلام، جامع‌ترین دیدگاه و صحیح‌ترین شیوه تعامل با طبیعت و محیط زیست بیان شده است (ربانی، ۱۳۷۸: ۲۲۳).

نظام اخلاقی اسلام از ظرفیت بالایی برای کاهش بحران و تخریب محیط زیست برخوردار است. هدف اساسی این نظام تغییر در نگرش انسان، نسبت به آنچه در اختیار دارد، است تا

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بنیادی جهان اسلام

به این فهم و ادراک عمیق برسد که او امانت‌دار است و امکانات و منابع طبیعی و زیست محیطی را که براساس مصالحی در اختیارش قرار داده شده، فقط در جایی می‌تواند استفاده کند که مالک حقیقی آن اجازه دهد و همه ابعاد فردی، اجتماعی، انسانی و غیرانسانی استفاده از منابع زیست محیطی را باید در نظر بگیرد. پس، حق ندارد با طبیعت رفتارهایی داشته باشد که منجر به تخریب آن می‌شود (فراهانی فرد و فراهانی فرد، ۱۳۹۳: ۱۶۴).

کارولین مرچنت استاد فلسفه و تاریخ محیط زیست دانشگاه برکلی آمریکا در مورد عقاید مسلمانان نسبت به محیط زیست چنین می‌گوید: اسلام، نمونه درخشانی از آگاهی‌های اکولوژیک به دست می‌دهد. در دیدگاه اسلامی، انسان جانشین خداوند در روی زمین است. قرآن مجید تعلیم می‌دهد که کیهان، طبیعت و محیط، همگی آیاتی از آفریدگار جهان هستند. در روی زمین هیچ دینی بر ضد تخریب محیط زیست و حیات جانداران، همچنین در برابر نابودی منابع و ثروت طبیعی اعطایی خداوند، چنین ندایی روشن در نداده است (پور احمد، ۱۳۹۵: ۱۴۸).

نظام اخلاقی محیط زیست در اسلام به طور عمده بر مبنای دیدگاه‌های پایه‌ای اسلام به انسان و طبیعت استوار است. یک. جایگاه انسان: در مکتب اسلام، انسان نه موجودی است دارای ارزش مطلق که همه چیز فدای او شود و در خدمت او باشد و نه موجودی بی ارزش و بی مقدار که به او بی احترامی روا باشد. براساس آموزه‌های اسلام، می‌توان صفات ذیل را برای انسان برشمرد:

الف. انسان مخلوق خداوند و تحت اشراف اوست و به تعبیر دیگر، خداوند خالق، رب و محیط بر انسان است (انفال: ۴۷).

ب. انسان جانشین (بقره: ۳۰) و امانت‌دار خداوند (احزاب: ۷۲) است.

ج. انسان از سوی خداوند تکریم شده و از کرامت ذاتی بر خوردار است (اسراء: ۷۰).

د. انسان از وجدان اخلاقی برخوردار است (الشمس: ۸-۹).

دو. جایگاه طبیعت: نظام اخلاقی اسلام به طبیعت نیز نگاهی متعادل دارد؛ نه راه افراط پیموده و آن را مسجود انسان می‌داند و نه به آن بی توجهی کرده و آن را موجودی طفیلی و در خدمت انسان دانسته است. اسلام طبیعت را به مثابه آیات الهی و نشانه‌هایی برای شناخت خالق هستی معرفی می‌کند و برای آن ملکوت قایل است (یونس: ۱۰۱؛ فصلت: ۵۳؛ سبأ: ۹؛

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های پایه‌ای جهان اسلام

۲۵۴

سال نهم، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۸

عنکبوت: ۴۴؛ جاثیه: ۵؛ انعام: ۷۵). بر این اساس، می توان صفات ذیل را برای طبیعت ذکر کرد:

۱. طبیعت حیات بخش به زندگی بشر: نقش طبیعت و منابع زیست محیطی در حیات و بقای انسان قابل انکار نیست. جزء جزء عناصر طبیعت از نعمت های الهی است که خداوند به انسان ارزانی داشته تا بتواند با استفاده از آن ها، راه کمال و سعادت جاوید را طی کند و به کمال وجودی خویش برسد. قرآن در این زمینه می فرماید: خداوند همان کسی است که دریا را مسخر شما گردانید تا کشتی در آن به حرکت درآید و بتوانید از فضل خدا بهره ببرید و شاید شکر نعمت های او را بجا آورید (جاثیه: ۱۲؛ نحل: ۱۴).

۲. طبیعت موجودی هوشمند: در جهان بینی الهی، جهان طبیعت موجودی هوشمند و دارای حیات بوده و قوانینی بر آن حاکم است که در صورت تخطی انسان از آن ها، زمینه هلاکت او را فراهم می آورد. علامه طباطبائی در توصیف این هوشمندی می فرماید: انسان در مسیر زندگی اش و در سیر به سوی سرمنزل سعادت، با سایر اجزای عالم ارتباط کامل دارد و در صورتی که حرکاتش سازگار با آن موجودات باشد آنها نیز سازگار با او خواهند بود و برکات آسمان به سویی سرایز خواهد شد، و در صورت ناسازگاری، رفتاری ناسازگار با او داشته، در نابود ساختن او سعی خواهد کرد، مگر اینکه دست از فساد و گناه بردارد (طباطبائی، بی تا، ص ۱۹۵ - ۱۹۷).

۳. طبیعت امانت در دست انسان: همان گونه که در معرفی انسان بیان شد، او امانت دار خداوند است. بر این اساس، طبیعت و مواهب آن نیز از سوی خداوند به صورت امانت در اختیار انسان قرار داده شده است و انسان نمی تواند در این امانت تصرفی کند که مخالف رضایت صاحب امانت باشد.

در مکتب اسلام، مالک حقیقی همه موجودات خداوند است و این مالکیت را بنا به مصالحی در اختیار انسان قرار داده است. اما این در اختیار گذاشتن به طور مطلق و رها نیست، بلکه انسان امانت دار خداوند است و باید در رفتار خود با محیط زیست و استفاده از منابع طبیعی و زیست محیطی اصول امانت داری را رعایت نموده، با آنچه به عنوان امانت به او سپرده شده است رفتاری حکیمانه و امینانه داشته باشد. آیه شریفه آتوهم من مال الله و ... (نساء: ۵) و وَأَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلِفِينَ فِيهِ (حدید: ۷) گواه بر این مطلب است.

بر این اساس، انسان در مقابل همه چیز، از جمله حیوانات و طبیعت اطراف خود مسئولیت دارد. مهم‌ترین وظیفه انسان در قبال طبیعت اصلاح زمین و اجتناب از فساد در آن است. یکی از وجوه اصلاح زمین، عمران و آبادی است. منظور از عمران در زمین تأمین اصول زیست محیطی برای حیات همه موجودات زنده است. احکام اسلام درباره محیط زیست فراوان و متنوع است (اکبری راد، ۱۳۹۲: ۷۹).

نابودی تمام عیار محیط‌زیست یکی از نتایج دیرینه جنگ و شاید پیامد گریزنابذیر جنگ است. نگاهی گذرا به تاریخ جنگ‌ها، این موضوع را نشان می‌دهد که متاسفانه طرفین مناقشات به‌منظور کاستن توان رزمی و به زانو درآوردن دشمن به دفعات مکرر، اقدام به ضایع کردن مواد غذایی، تخریب کشتزارها و تاسیسات آبرسانی و نابود کردن احشام نموده‌اند. آسیب و خسارت زیست محیطی در طول مخاصمات مسلحانه، نه تنها بر سلامت و حیات بشر و تمام موجودات فعلی زیانبار است، بلکه برای انسان‌ها و موجوداتی که در آینده نیز حیات خواهند یافت، تهدید کننده و خطر جدی محسوب می‌شود (جعفری، ۱۳۹۷: ۸۷).

وقتی پیشینه حمایت از محیط‌زیست در جنگ‌ها در عرصه جهانی مورد مطالعه قرار می‌گیرد، ملاحظه می‌شود که سابقه استفاده از کلمه محیط‌زیست تا قبل از تصویب پروتکل الحاقی اول، ۱۹۷۷ در سایر اسناد مربوط به حقوق بشردوستانه نظیر کنوانسیون‌های لاهه و ژنو چندان به چشم نمی‌خورد. این کنوانسیون‌ها، هیچ‌گونه حمایت مستقیم و خاصی از محیط زیست در جریان مخاصمات مسلحانه انجام نداده‌اند. تنها بعد از تصویب پروتکل‌های الحاقی به کنوانسیون ژنو بود که حمایت ویژه از محیط زیست در زمان مخاصمات مسلحانه وارد مرحله نوین و جدی‌تر شد (لطفی و همکاران، ۱۳۸۸: ۲۴۵). اما وقتی به متقن‌ترین منبع اسلام، یعنی قرآن کریم مراجعه می‌کنیم، در می‌یابیم که اسلام چهارده قرن قبل از صدور اعلامیه‌ها و کنوانسیون‌های زیست محیطی، دستورات جامعی را در حمایت و حفاظت از محیط زیست صادر نموده و پیامبر اسلام (ص) آن را به بهترین وجه به مورد اجرا در آورده است. چنانکه در یکی از آیات آمده است کسی که بدون نیاز و ضرورت اقدام به تخریب یا نابودی محیط زیست نماید از جمله مفسدان خواهد بود: «وَإِذَا تَوَلَّى سَعَىٰ فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ» (سوره بقره، آیه ۲۰۵) و چون برگردد [یا ریاست یابد] کوشش می‌کند که در زمین فساد نماید و کشت و نسل را نابود سازد و خداوند تباهکاری را دوست ندارد».

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعه نرسانت العالم الاسلامی
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بای جهان اسلام

۲۵۶

سال نهم، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۸

صاحب تفسیر نمونه می نویسد: «حرث» به معنی زراعت و «نسل» به معنی اولاد است و بر اولاد انسان و غیرانسان اطلاق می شود. بنابراین هلاک کردن حرث و نسل به معنی از میان بردن هرگونه موجود زنده است، اعم از موجودات زنده نباتی، یا حیوانی و انسانی (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۷۵).

صاحب تفسیر المیزان می گوید: از ظاهر عبارت «وَيُهْلِكُ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ» بر می آید که می خواهد جمله قبلی یعنی فساد در زمین را بیان کند و بفرماید فساد و افسادش به این است که حرث و نسل را نابود کند و اگر نابود کردن حرث و نسل را بیان فساد قرار داده برای این است که قوام نوع انسانی در بقای حیاتش به غذا و تولید مثل است، اگر غذا نخورد می میرد و اگر تولید و مثل نکند، نسلش قطع می شود و انسان در تامین غذایش به حرث یعنی زراعت نیازمند است، چون غذای او یا حیوانی است و یا نباتی و حیوان هم در زندگی و نموش به نبات نیازمند است، پس حرث که همان نبات باشد، اصل در زندگی بشر است و بدین جهت فساد در زمین را با هلاک حرث و نسل بیان کرد، پس معنای این آیه این شد: که او از راه نابود کردن حرث و نسل در زمین فساد می انگیزد و در نابودی انسان می کوشد (المیزان، ج ۲: ۱۴۴).

بر همین مبنا است که رسول خدا (ص) خطاب به لشکریان اسلام، نهی از سوزاندن نخل ها و به طور مطلق آتش زدن به باغات، کشتزارها، مزارع و محصولات کشاورزی را مورد تاکید قرار داده اند (جعفری، ۱۳۹۷: ۹۵).

با نگاهی به متون دینی - و از جمله قرآن کریم - می توان دریافت که محیط زیست و تلاش برای به حفظ و حمایت از آن، برای بهره مندی بشر از محیط زیستی امن و سالم جهت نیل به کمال، مورد اهتمام اسلام است. آیات متعددی در قرآن بر این مسأله دلالت دارند. این آیات چند دسته هستند که به آنها اشاره می کنیم.

بند اول: حق همگانی بودن محیط زیست

این دسته از آیات بیان می کنند که خداوند طبیعت و محیط زیست را برای انسان آفریده و انسان حق تصرف و استفاده از آن را دارد و این حق برای همه انسانها در همه زمانها وجود دارد.

خداوند در سوره بقره می فرماید: «هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً» (سوره بقره، آیه ۲۹) یعنی: و اوست آن (آفریننده ای) که همه آنچه در زمین است برای شما آفرید.

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های باسی جهان اسلام
جمعیت نوراست العالم الاسلامی

۲۵۸

سال نهم، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۸

این آیه بهره‌برداری از منابع و منافع زمین را متعلق به همه انسانها، در همه زمانها می‌داند؛ که باید به طور اصولی و صحیح، در جهت رفع نیازها و رعایت حقوق دیگر انسانها در همه دوره‌ها صورت‌پذیرد. در آیه دیگر خداوند می‌فرماید: «وَلَقَدْ مَكَّنَّاكُمْ فِي الْأَرْضِ وَ جَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ» (سوره اعراف: آیه ۱۰) یعنی: شما را از امکانات زمین بهره‌مند ساختیم و وسائل معیشت شما را در آن فراهم کردیم. این آیه نیز، بیان‌کننده توانایی و امتیازی است که انسان روی زمین دارد، تا جایی که در آن وسائل زندگی او فراهم شده است. روشن است که داشتن محیط زیستی سالم، جزء اولین حقوق انسان برای زندگی در روی زمین است. بر همین اساس، خداوند نیز، پهنه طبیعت را زیستگاه انسانی قرار داده است.

در آیه ۱۰ سوره الرحمن آمده است: «وَالْأَرْضُ وَصَعَهَا لِلْأَنْعَامِ» یعنی: و (خداوند) زمین را برای همگان قرار داد. بر مبنای این آیه کریمه، زمین و محیط زیست آن، حق همگانی است و همه حق دارند از آن بهره‌مند شوند. بنابراین، استفاده از این حق، باید به گونه‌ای باشد که امکان استفاده و بهره‌برداری از آن، برای نسل حاضر و نسل‌های آینده حفظ شود.

بند دوم: تاکید بر اهمیت انسان‌ها

در دسته‌ای از آیات قرآن، خداوند با نام بردن از عناصر محیط زیست، بر آفرینش آنها برای انسان تأکید می‌کند. در سوره نحل خداوند می‌فرماید: «وَالْأَنْعَامَ خَلَقَهَا لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ وَمَنَافِعُ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ»

(سوره نحل: آیه ۵) یعنی: چهارپایان را آفرید که برای شما از آنها گرما (جامه‌های گرم) و سودهای دیگر فراهم می‌آید و از آنها می‌خورید. در همین سوره خداوند همچنین می‌فرماید: «هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً...» (سوره نحل: آیه ۱۰) یعنی: اوست (خدایی) که از آسمانها آب فرستاد که از آن می‌آشامید و بدان درخت و گیاه می‌روید، که در آن (رویده‌ها)، دامهای خود را می‌چرانید. و در آیه بعد می‌فرمایند: «يُنْبِتُ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعَ وَالزَّيْتُونَ وَالنَّخِيلَ وَالْأَعْنَابَ وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ» (سوره نحل: آیه ۱۱) یعنی: و با آن برایتان کشتزارها و درخت‌های زیتون و خرما و انگور و همه گونه محصول می‌رویند. در سوره نمل نیز خداوند می‌فرماید: «وَأَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا بِهِ حَدَائِقَ ذَاتَ بَهْجَةٍ» (سوره نمل: آیه ۶۰) یعنی: برای شما از آسمان آب فرستاد، پس با آن آب، بوستانهایی شادی‌انگیز رویانیدیم.

بند سوم: تاکید بر مسخر بودن محیط زیست

دسته‌ای از آیات قرآن هستند که در آنها از واژه «تسخیر» در مورد عناصر محیط زیست برای انسانها به کار رفته است. در این آیات، آفتاب و ماه، باد و باران، کوه‌ها و دره‌ها، جنگلها و سبزه‌زارها، حیوانات و سایر منابع زمینی و خلاصه همه موجودات را در خدمت انسان در آورده و همه را فرمانبردار انسان ساخته است تا او بتواند از همه آنها بهره برده و زندگی سعادت‌مندی را داشته باشد. در فرهنگ قرآن، واژه تسخیر به دو معنی آمده است: یکی در خدمت منافع و مصالح انسان بودن مانند تسخیر خورشید و دیگری زمام اختیارش در دست بشر بودن مانند دریاها و بسیاری از موجودات زمین (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹: ۳۶۱). برای این که حق انسان در استفاده و بهره‌برداری از طبیعت را در این قسم از آیات بیان کنیم، به چند نمونه اشاره می‌کنیم:

خداوند در سوره نحل می‌فرماید: «وَسَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ...» یعنی: خداوند، خورشید و ماه را مسخر شما ساخت. (سوره نحل، آیه ۱۲)

و در جای دیگر اشاره می‌کند: «أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ...» (سوره لقمان، آیه ۲۰) یعنی: آیا ندیدید که خداوند آنچه در آسمانها و زمین است، مطیع شما کرد.

بنابراین، با تبیین و ترسیم الگوهای مبتنی بر آموزه‌های دینی می‌توان محیط زیستی سالم و به دور از آلودگی برای بشر فراهم کرد. مبانی و آموزه‌های دینی به ویژه قرآنی با پیوند عمیقی که میان پدیده‌ها و عناصر طبیعت با ماورای طبیعت برقرار می‌کند ظرفیت گسترده‌ای برای حفظ، نگهداری و پایداری منابع طبیعی و زیست محیطی بشر فراهم می‌کند (فراهانی و محمدی، ۱۳۹۰: ۳۵). در کنار آیات کلام الهی، احادیث معتبر نیز به ارزش ذاتی طبیعت پرداخته‌اند؛ چنان‌که خشم طبیعت در برابر افکار و رفتار و اعمال انسان‌ها را در برابر با خشم خداوند دانسته‌اند (مجلسی، ۱۴۰۴: ۳۷۳). یا اینکه در حدیثی دیگر قضات و مغرضانه قاضی را موجب قطع برکت و بارش عنوان می‌دارد (حرعاملی، ۱۴۰۹: ۲۵۵). هر چند هدف از این حدیث معتبر نکوهش رفتارهای ناشایست انسان همچون دروغ حاکم به مردم بوده که موجب قطع بارش می‌گردد. اما از این مقایسه می‌توان به ارزش ذاتی طبیعت در برابر انسان اشاره کرد که استقلال طبیعت در کنار انسان است و به همین خاطر می‌تواند در مقابل او نیز قرار بگیرد. با مراجع به فقه اسلامی خصوصاً فقه امامیه، روایتی در خصوص ارزش‌گذاری

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بنیادی جهان اسلام

بر طبیعت می‌بینیم. به عنوان مثال، امام صادق محیط زیست سالم را در گرو هوای پاک، آب سالم و زمین حاصل خیز بر شمرده است (مجلسی، ۱۴۰۴: ۲۳۳).

در مجموع، با ملاحظه این آیات و احادیث می‌توان مدعی شد که در اسلام ضمن برقراری رابطه بین انسان و طبیعت، تکالیفی را به انسان در برابر محیط زیست بار نموده و به نوعی برای محیط زیست در برابر انسان حقوقی قائل شده و الزاماتی را بر انسان در مواجهه با طبیعت بار نموده است. هر چند طبیعت و محیط زیست را مستخر انسان می‌داند و اصال و وجودی انسان را معنا و اعتبار می‌بخشد اما در عین حال تکالیف و تعهداتی نیز برای انسان در رابطه با محیط زیست شناسایی می‌کند. ملا صدرا، حکیم قرن ۱۱ هجری، با الهام از تعلیمات قرآن می‌گوید: «مفاد امر الهی، دین است که به سراسر جهان، اعم از انسان، حیوان و جمادات یعنی کوه، دریا و سایر اجزای جهان حکم فرماست، بنابراین همه هستی و موجودات، اعم از صاحبان اراده و اختیار و غیر ارادی نیز متدین و دین دارند». به دیگر سخن، از نظر فقه اسلام طبیعت در ارتباط با خداست و لو انسان آن را درک نمی‌کند. بنابراین ادعا مبنی بر اینکه انسان محوری در مذاهب عامل تخریب کنونی باشد به روشنی در حوزه اسلام و با تأمل در منابع شریعت و از جمله قرآن، مردود است (افتخار جهرمی، ۱۳۹۵: ۱۲).

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الاسلامي
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های پایه‌ای جهان اسلام

۲۶۰

سال نهم، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۸

روز جهانی مبارزه با بهره برداری از محیط زیست در جریان مخاصمات مسلحانه

در جریان مجمع عمومی سازمان ملل در سال ۲۰۰۱، روز ۶ نوامبر هر سال به عنوان روز جهانی مبارزه با بهره برداری از محیط زیست در جریان جنگ و مخاصمات مسلحانه نام گذاری شد. در جریان هر جنگ و درگیریهای مسلحانه ای اغلب تنها به آمار کشته شدگان، مجروحین، ویرانی شهرها و خسارات اقتصادی ناشی از آن توجه می‌شود، در حالی که قرن اخیر، قرن پیشرفت دیوانه وار فناوری تولید تسلیحات نظامی بوده است که با وقوع دو جنگ جهانی و چندین جنگ منطقه ای، بین کشوری و داخلی و کشته شدن میلیون ها نفر در سراسر جهان خاطره ای خونبار را در ذهن نسلهای اخیر بر جای گذاشته است، اما در این میان معمولاً محیط زیست قربانی پنهان و مغفول مانده ای است که تا مدت ها پس از آنکه آنها از آسیب می افتد و عواقب تخریب محیط زیست گریبان انسان را می گیرد، به خسارات وارده شده به آن، از قبیل آلودگی منابع آبی، سوزاندن محصولات کشاورزی، قطع جنگلها، مسمومیت خاک و

کشتار حیوانات توجهی نمی‌شود. بر اساس تحقیقی که توسط برنامه محیط زیست ملل متحد (UNEP) به انجام رسیده است در ۶۰ سال اخیر، حداقل ۴۰ درصد همه درگیرهای داخلی به بهره برداری از منابع طبیعی، اعم از منابع ارزشمندی نظیر چوب، الماس، طلا و نفت و یا منابع کمیابی همچون خاک حاصل خیز و آب منجر گردیده است. همچنین بر اساس نتایج این تحقیق احتمال آنکه آتش درگیری بر سر منابع طبیعی دوباره شعله ور شود، دو برابر بیشتر از سایر مخاصمات است. در واقع حفظ صلح در جوامع شکننده پس از جنگ نیازمند توجه به مدیریت پایدار منابع طبیعی است (وب سایت سازمان ملل متحد).

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسة العالم الاسلامي
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بنیادی جهان اسلام

نتیجه:

مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در حوزه حقوق بین‌الملل محیط زیست در عصر حاضر به طور کلی تابع قواعد کلی مسئولیت بین‌المللی در حقوق بین‌الملل عمومی است و این در حالی است که با توجه به پیشرفت چشمگیر حقوق بین‌الملل محیط زیست در دهه‌های اخیر، تدوین و توسعه قواعد مسئولیت بین‌المللی خاص در جهت تضمین هر چه بیشتر اجرای تعهدات زیست محیطی بین‌المللی در زمان مخاصمات مسلحانه بین‌المللی در جهت حفظ صلح و امنیت بین‌المللی لازم و ضروری به نظر می‌رسید.

پیشینه حمایت از محیط‌زیست در جنگ‌ها در عرصه جهانی به بعد از جنگ جهانی دوم بر می‌گردد اما وقتی به منبع اسلام، یعنی قرآن کریم مراجعه می‌کنیم، در می‌یابیم که اسلام چهارده قرن قبل از صدور اعلامیه‌ها و کنوانسیون‌های زیست محیطی، دستورات جامعی را در حمایت و حفاظت از محیط زیست صادر نموده و پیامبر اسلام (ص) آن را به بهترین وجه به مورد اجرا در آورده است. اسلام اصل وجود و ضرورت قواعد و مقرراتی که انسان را از عوارض درد و رنج بیهوده، لطمات و آسیب‌های جنگ مصون بدارد و از شعله‌ور شدن آتش جنگ پیشگیری نموده تا قربانیان جنگ، نیروها، مراکز و اماکن امدادی در امان بمانند، مسلم دانسته است. این قواعد و مقررات به اعتبار کرامت ذاتی که خداوند متعال به انسان عطا کرد و به اعتبار درک فطری و وجدانی که انسان در رعایت این قواعد در حق خود دارد، لازم، ضروری و واجب می‌باشند. از این جهت، اسلام با تأیید این قواعد و مقررات به آنها پشتوانه دینی و شرعی داده و رعایت آنها را به عنوان وظیفه و تکلیف شرعی در آورده و دستورات لازم را در این رابطه به پیروان خود ارائه نموده است. اسلام به عنوان یک مکتب جامع و انسان‌ساز، توجه ویژه‌ای به محیط زیست داشته و انسان را خلیفه الهی می‌شناسد و او را مسلط بر طبیعت می‌داند. اما انسان که خلیفه الهی بر زمین است حق ندارد مرتکب تعدی و تفریط شود. نگرش انسان به محیط زیست باید به عنوان امانت الهی باشد که ضمن بهره‌برداری از محیط زیست، در حفاظت از آن کوشا باشد تا این امانت الهی را به سالم به نسل‌های آینده تحویل دهد. اسلام توجه به طبیعت را با محوریت انسان و مستخّر بودن طبیعت برای انسان لحاظ نموده است. براساس این نگرش حق بر محیط زیست از منظر اسلام شناسایی شده است. با وجود این برای جلوگیری از تخریب محیط‌زیست و

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الاسلامي
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بانی جهان اسلام

۲۶۲

سال نهم، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۸

حمایت مستمر از آن در زمان مخاصمات مسلحانه بین‌المللی استفاده سازوکارهای کیفری از کارآمدترین شیوه‌ها برای حمایت از محیط زیست است. بدیهی است فشار افکار عمومی برای اعمال سازوکارهای کیفری از اهم ابزارهای مهم در جهت جدی گرفتن تعهد حفاظت از محیط‌زیست در زمان مخاصمات مسلحانه بین‌المللی است که با تعقیب کیفری و تحمیل ضمانت اجرای کیفری در قلمرو بین‌المللی توأم خواهد بود و نتایج مثبتی را در جهت کاهش یا توقف تخریب محیط زیست در بر خواهد داشت که نتیجه آن این خواهد بود که هر دولتی که در مخاصمات مسلحانه بین‌المللی عمداً موجب ورود خسارات گسترده، پایدار و شدید به محیط زیست طبیعی گردد، دارای مسئولیت کیفری و ملزم به جبران خسارات وارده خواهد بود. تلاش جامعه بین‌المللی باید تدارک سازوکارهای اجرائی برای عملیاتی کردن مقررات مدون راجع به حفاظت از محیط زیست باشد. با توجه به مراتب مذکور به نظر می‌رسد حوزه حقوق بین‌الملل کیفری به لحاظ حفاظت از محیط زیست در مخاصمات از قوه‌الزام آور و ظرفیت بالاتری نسبت به حقوق بین‌الملل محیط زیست برخوردار است که البته باید به فعلیت بیشتری دست پیدا کند.

فصلنامه علمی - پژوهشی
انجمن مطالعات جهان اسلام
جمعیت دراست العالم الاسلامی

منابع:

- اکبری راد، طیبه (۱۳۹۲)، «نقش تعالیم اسلام در کاهش بحران‌های زیست محیطی»، ماهنامه محیط شناسی، سال سی و نهم، شماره ۱.
- افتخار جهرمی، گودرز (۱۳۹۵)، «همگرایی حقوق محیط زیست و حقوق بشر؛ با نگاهی به فقه اسلامی»، فصلنامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، سال سوم، شماره اول.
- امیر ارجمند، اردشیر (۱۳۷۴)، «حفاظت از محیط زیست و همبستگی بین‌المللی»، مجله تحقیقات حقوقی، شماره ۱۵.
- بختیاری اصل، فریبرز (۱۳۷۶)، حفاظت از محیط زیست در مخاصمات مسلحانه، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- پوراحمد، احمد (۱۳۹۵)، «بررسی آلودگی‌های زیست محیطی در کشورهای جهان اسلام»، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، سال ششم، شماره اول.
- تقی زاده انصاری، مصطفی (۱۳۷۴)، حقوق محیط زیست در ایران، تهران: انتشارات سمت.
- جعفری، سیداصغر (۱۳۹۷)، «اصول ممنوعه نظامی در مخاصمات مسلحانه مبتنی بر سیره نبوی»، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی، سال هشتم، شماره ۳۰.
- حراملی، محمد بن الحسن (۱۴۱۴)، وسائل الشیعه، جلد ۱۵، قم: موسسه آل البيت.
- راعی دهقی، هاجر (۱۳۹۵)، «حفاظت از محیط زیست در قبال خسارات ناشی از درگیری مسلحانه»، فصلنامه علوم محیطی، دوره ۱۴، شماره ۲.
- ربانی، محمد (۱۳۷۸)، بهره‌گیری شایسته از محیط زیست با الهام از تعالیم اسلام، مجموعه مقالات همایش اسلام و محیط زیست، سازمان حفاظت محیط زیست.
- زمانی، سید قاسم (۱۳۸۲)، «توسعه مسئولیت بین‌المللی در پرتو حقوق بین‌الملل محیط زیست»، مجله پژوهش‌های حقوقی، شماره اول.
- زیاران، بزرگمهر (۱۳۷۳)، «توسعه حقوق بین‌الملل محیط زیست، مسئولیت دولت‌ها و حل مسالمت‌آمیز اختلاف‌ها»، مجله سیاست خارجی، سال هشتم، شماره ۳.
- ضیائی بیگدلی، محمدرضا (۱۳۹۴)، حقوق بین‌الملل بشر دوستانه، ناشر: گنج دانش.
- طباطبایی، سید محمدحسین (بی‌تا)، تفسیر المیزان، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرانی، ابوالقاسم (۱۴۰۴)، المعجم الکبیر، دارالمعرفه.
- فراهانی فرد، سعید و محمدعلی فراهانی فرد (۱۳۹۲)، «محیط زیست و نظام اخلاقی آن در اسلام»، معرفت اقتصادی اسلامی، سال چهارم، شماره دوم.
- فراهانی فرد، سعید و یوسف محمدی (۱۳۹۰)، «قرآن، چالش‌های زیست محیطی و مبانی نظام محیط زیست در اسلام»، پژوهش‌های اخلاقی، سال دوم، شماره دوم.

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های پایه‌ای جهان اسلام

۲۶۴

سال نهم، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۸

فرشچی، پروین (۱۳۸۸)، «جایگاه حقوق محیط زیست در حقوق بین الملل جنگ»، ماهنامه انسان و محیط زیست، شماره دهم.

فقیه حبیبی، علی (۱۳۹۴)، «مخاصمات مسلحانه در خاورمیانه و نقض حقوق جنگ اسلامی»، جستارهای سیاسی معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال ششم، شماره سوم.

مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ ه.ق.). بحارالانوار، قم: موسسه آل البیت.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۹)، تفسیر نمونه، ج ۱۱، دار الکتب الاسلامیه.

میرعباسی، سید باقر (۱۳۹۸)، «مسؤولیت بین المللی دولتها ناشی از تخریب محیط زیست در مخاصمات مسلحانه بین المللی»، فصلنامه پژوهش های حقوق تطبیقی، دوره ۲۳، شماره ۲.

هنجری، سیدعلی و نگین شفیعی بافتی (۱۳۹۲)، ابعاد حقوقی بین المللی: مخاصمه مسلحانه غیر بین المللی، تهران: نشر میزان.

Hulme, K. (2010) Taking care to protect the environment against damage: a meaningless obligation?, International Review of the Red Cross.

به این مقاله این گونه ارجاع دهید: DOI: ۱۰.۲۱۸۵۹/priw-۰۹۰۲۱۰

حکیمی، پویا؛ آرش پور، علیرضا؛ رئیسی، لیلا (۱۳۹۸)، «راهکارهای حقوقی حمایت از محیط زیست در مخاصمات مسلحانه در حقوق بین الملل و حقوق اسلامی»، فصلنامه پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، س ۹، ش ۲، تابستان ۹۸، صص ۲۴۳-۲۶۵.

فصلنامه علمی-پژوهشی
پژوهشهای بایمان اسلام